

DEUİFD LIX / 2024, ss. 123-151.

FÂTİMİLER İLE KARMATİLER ARASINDAKİ SİYASÎ VE ASKERÎ İLİŞKİLER (297-469/909-1076)*

Furkan ERBAŞ**

ÖZ

Şîa'nın aşırı kollarından bir tanesi olan İsmâiliyye'ye mensup Fâtımîler ile Karmatîler aynı mezhebe bağlı olmalarına rağmen tarihte birbirleriyle mücadele içerisinde olmuşlardır. Mezhep içerisinde yaşanan imâmet tartışmaları Fâtımî ve Karmatîler'in aynı çatı altında birleşmesini engellemiş ve birbirlerine karşı hasmane bir tutum sergilemelerine neden olmuştur. İki tarafın siyasî ve askerî olarak karşı karşıya geldikleri hicrî IV. (miladî X.) asrın ikinci yarısına kadar kendisini gizli düşmanlık olarak gösteren tutum, Halife Mu'izz'in 359 (970) yılında Suriye topraklarını ele geçirmesiyle birlikte açık bir mücadeleye dönüşmüştür. Mısır, Filistin ve Suriye topraklarında karşı karşıya gelen iki taraf arasında kıyasıya bir rekabet söz konusu olmuştur. Mezhebin ana bünyesini temsil eden Fâtımîler sık sık Karmatîler'in itaatini sağlamaya çalışmasına rağmen bunda ciddi anlamda zorlanmışlardır. Bununla birlikte siyasî ve askerî olarak Karmatîler'e karşı hâkimiyet kurdukları anlarda kısmen de olsa itaatlerini sağlayabilmişlerdir. Fâtımî-Karmatî siyasî ve askerî ilişkilerini ele aldığımız bu çalışmanın amacı İsmâiliyye mezhebi içerisindeki bölünmenin sonraki süreçte ikili ilişkilere yaptığı etkiyi ortaya koymak olacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Şîa, İsmâiliyye, Fâtımîler, Karmatîler

POLITICAL AND MILITARY RELATIONS BETWEEN THE FÂTIMİDS
AND THE QARMAȚİANS (297-469/909-1076)

ABSTRACT

Fâtımids and QarmaȚians, who belong to Ismâ'iliyya, one of the extreme branches of Shi'a, have been in conflict with each other throughout history, even though they belong to the same sect. The imamate debates within the sect prevented the Fâtımids and QarmaȚians from uniting under the same roof and caused them to display a hostile attitude towards each other. When the two sides confronted each

---

* Yazar; çalışmanın hazırlanması esnasında bilimsel ve etik ilkelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm kaynakların kaynakçada belirtildiğini, çalışmanın maddî açıdan fonlanmadığını, çıkar çatışması bulunmadığını beyan etmektedir.

** Arş. Gör. Dr., İğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi Anabilim Dalı, İğdir, Türkiye, email: furkan.eras@igdir.edu.tr, ORCID:0000-0002-2021-6445

Makalenin Gönderilme Tarihi : 06.03.2024

Makalenin Kabul Tarihi : 01.04.2024

other politically and militarily. The attitude, which showed itself as secret hostility until the second half of the IV. AH (X. CE) century, turned into an open struggle when Caliph al-Mu'izz captured the Syrian lands in 359 (970). There was a fierce competition between the two sides facing each other in the lands of Egypt, Palestine and Syria. Although the Fāṭimids, who represent the main body of the sect, frequently tried to ensure the obedience of the Qarmaṭians, they had serious difficulties in doing so. However, when they established political and military dominance over the Qarmaṭians, they were able to achieve their partial obedience. The aim of this study, in which we discuss Fāṭimid-Qarmaṭian political and military relations, will be to reveal the impact of the division within the Ismā'īliyya sect on bilateral relations in the following period.

Keywords: History of Islām, Shi'a, Ismā'īliyya, Fāṭimids, Qarmaṭians

Giriş

Şi'a'nın İsmâ'iliyye koluna mensup olan gruplar tarihte devlet ve hânedanlıklar kurarak birçok siyasî ve askerî faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bunlardan bir tanesi İfrîkiye'de kurulan Fâtımîler (297-567/909-1171) iken; diğeri Bahreyn merkezli Irak ve Yemen topraklarında faaliyet gösteren Karmatîler'dir (III-VI/IX-XII). Her iki taraf da İsmâ'iliyye'nin beşinci imamı Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) oğlu altıncı imam İsmâ'îl'i (ö. 138/755-56 [?]) mezhebin imamı olduğunu kabul etmelerine rağmen daha sonraki süreçte yaşanan bazı gelişmeler ayrılığa düşmelerine neden olmuştur. Bu ayrılık sonraki süreçte iki taraf arasında derin bir nefret oluşmasına sebebiyet vermiş neticede iki taraf siyasî ve askerî olarak birçok kez karşı karşıya gelmişlerdir.

Yaklaşık bir buçuk asır gibi bir süre iki taraf arasındaki siyasî ve askerî ilişkileri ele aldığımız bu çalışma Fâtımî-Karmatî ayrışmasını ve neticelerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Döneme en yakın eserlerden yararlanılarak hazırlanan çalışmada farklı rivayetler göz önünde bulundurularak mukayese yapılmasına imkân tanınmış ayrıca konu bağlamında realiteye en uygun olduğu düşünülen rivayetler arasında tercih yapılmıştır. Böylelikle en başından itibaren iki taraf arasındaki siyasî ve askerî ilişkilerin serencamı bir bütün içerisinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ülkemizde yapılan çalışmalara bakıldığında İsmâ'îlîliğin içerisindeki mücadelenin daha çok mezhebî yönü değerlendirilerek ele alındığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu durum ikili ilişkilerin siyasî ve askerî yönünün net bir şekilde ortaya konulması noktasında engel teşkil etmektedir. Söz konusu boşluğu doldurmaya yardımcı olacağını

düşündüğümüz bu çalışma iki bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde Fâtımî-Karmatî bölünmesi ele alınacaktır. İkinci bölümde ise iki taraf arasındaki siyasî ve askerî ilişkiler incelenecektir.

1. Fâtımî-Karmatî Bölünmesi

İsmâîlî kaynakların gizli davet dönemi olarak adlandırdıkları ilk İsmâîlîlik ifadesinin kullanımı İsmâîl b. Ca'fer'in kölesi Mübârek'e nispetle Mübârekiyye¹ olarak ortaya çıktığı Ca'fer es-Sâdık'tan itibaren 286 (899) tarihindeki Fâtımî-Karmatî ayrışmasına kadar ki dönemi ifade etmektedir.² Kaynaklar bu gizli davet döneminde Mübârekiyye taraftarlarının İsmâîl b. Ca'fer'in babasından önce ölümünün ardından Ca'fer es-Sâdık'ın torunu Muhammed'i (ö. 179/795 [?]) yedinci imam olarak kabul ettiklerini aktarmaktadır.³ Daha sonra Hattâbiyye⁴ gibi gruplardan da destek alan Mübârekiyye isim olarak ilk İsmâîliyye'nin yerini alarak 286 (899) yılındaki Fâtımî-Karmatî ayrışmasına kadar kullanılmış görünmektedir.⁵

Setr dönemi kaynaklarının aktardığı bilgiye göre İmam Muhammed b. İsmâîl'in ölmesiyle yerine Abdullâh geçmiş, onun da vefatıyla oğlu Ahmed kendisinden sonra imam olarak tayin edilmiştir. Ahmed'in vefatının ardından oğlu Hüseyin, onun da ardından mezhebin başına oğlu Sa'îdü'l-Hayr olarak bilinen Ubeydullâh el-Mehdî (297-322/909-934) geçmiştir.⁶ Ubeydullâh'ın başa geçmesi mezhep içerisinde bölünmeyi beraberinde getirmiştir. Karmatîler'in de içerisinde bulunduğu ilk İsmâîlîler Muhammed b. İsmâîl'in Kâim olarak geri döneceğine inanmaktaydılar. Bundan dolayı başa geçen liderler, belli bir zaman sonra gelecek olan Kâim'in (Muhammed b. İsmâîl'in) hücceti konumunda

¹ Hakkında detaylı bilgi için bk. Sa'd b. 'Abdullâh el-Kummî, *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-Firak*, nşr. Muhammed Cevâd Meşkûr (Fahrân: Matbaatu Haydarî, 1321), 217-218.

² Ali Avcu, "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/3 (2010), 206-207.

³ Kummî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 217.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Kummî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 81-82.

⁵ Farhad Daftary, *The Ismâ'îlîs Their History and Doctrines* (New York: Cambridge University Press, 2007), 90.

⁶ Ahmed b. İbrâhîm en-Nisâbûnî, *İstîtârü'l-İmâm, İsmâ'îlî Tradition Concerning the Rise of The Fatimids içerisinde*, çev. Wladimir Ivanow (Kalküta: Oxford University Press, 1942), 162.

hareket etmişlerdi.⁷ Ubeydullâh'ın merkezî liderliğe gelmesinin ardından kendisini hüccetlikten çıkararak imamlığa terfi ettirmesiyle mezhep içerisinde bölünme başlamış oldu. Davetin en önemli adamlarından bir tanesi olan Hamdân Karmat (ö. 293/906) Ubeydullâh'ın iddiasını kabul etmeyerek kendisine bağlı olan Karmatîler ile birlikte 286 (899) yılında merkezî liderliğe bağlılığı bıraktı.⁸ Kaynaklarda her ne kadar Hamdan Karmat'ın Bağdat'ta -belki de Ubeydullâh'ın taraftarlarınca- öldürüldüğü aktarılıyor olsa da⁹ İbn Havkal (ö. IV./X. yy) onun 336 (947-948) yılında Mağrib'de Fâtımîler'in hizmetinde beytümâl yetkilisi olarak görev yaptığını aktarmaktadır.¹⁰ Araştırmacı Farhad Daftary, İbn Havkal'ın bu rivayetinden yola çıkarak Hamdan Karmat'ın daha sonra saf değiştirerek Fâtımîler'e katıldığını ve sâdik bir hizmetli olarak görevini sürdürdüğünü ifade etmektedir.¹¹ Eğer İbn Havkal'ın ifadesi doğruysa Fâtımî-Karmatî ayrışmasından hemen sonra önde gelen dailer olmak üzere Karmatîler'den önemli ölçüde kopuşlar gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

Karmatîler, merkezî otorite ile irtibatını kesmesinin ardından Suriye ve özellikle de Irak topraklarında Abbâsîler'e (132-656/750-1258) karşı mücadelesini sürdürürken;¹² davanın merkezî lideri Ubeydullâh el-Mehdî, Yemen'de İsmâîlî davetini sürdüren İbn Havşeb (ö. 302/915) ve Zikreveyh b. Mihreveyh (ö. 294/907) gibi dailerin de desteğiyle¹³ devletin kurulmasında büyük katkısı olan Ebû Abdullâh eş-Şî'nin (ö. 298/911) aracılığıyla İfrîkiye'de 297 (909) tarihinde Fâtımî devletini kurmaya muvaffak olmuştur.¹⁴ Bu tarihten itibaren İsmâîlîliğin ana bünyesi olan

⁷ Ebü'l-Kâsım Ca'fer b. Mansûrül-Yemen, *Kitâbü'l-Keşf*, thk. Mustafâ Gâlib (Beirut: Dârü'l-Endelüs, 1984), 97-98; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 117.

⁸ Ahmed b. 'Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nibâyetü'l-Ereb fî fünûni'l-edeb*, nşr. Abdülmecîd et-Tarhîni (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 25/137; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 117.

⁹ Muhammed b. Mâlik el-Hammâdî el-Yemânî, *Kitâbü Keşfi'l-Esrâri'l-Bâtıniyye ve Abbâru'l-Karâmita, Târîhu Abbâri'l-Karâmita içerisinde*, thk. Süheyl Zekkâr (Dımaşk: Dârü Hassân, 1982), 213; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 120.

¹⁰ Ebü'l-Kâsım İbn Havkal, *Kitâbü Sûrati'l-Arç*, thk. Dârü Mektebeti'l-Hayat (Beirut: Dârü Mektebeti'l-Hayat, 1996), 94.

¹¹ Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 120.

¹² Bu mücadelenin ana hatları hakkında bilgi için bk. Hizmetli, "Karmatîler", 24/510-511.

¹³ Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 122.

¹⁴ Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/229.

Fâtımîler ile onlara muhalif olan Karmatîler'in siyasî ve askerî mücadelesi başlamış oldu.

2. Siyasî ve Askerî İlişkilerin Serencamı

Fâtımîler'in kurucusu Ubeydullâh el-Mehdî döneminde Fâtımî-Karmatî ilişkisine dair kaynaklarda fazla bir malumat yer almamaktadır. Bu dönemde Karmatî lideri Hamdan Karmat'ın Bahreyn'e dai olarak gönderdiği Ebû Sa'îd el-Cennâbî (ö. 301/913-14) bölgeyi ele geçirmesinin ardından müstakil bir Karmatî devleti kurmayı başarmış ve hâkimiyetini genişletmiştir.¹⁵ Her ne kadar Karmatîler'in önde gelen liderlerinden olan Ebû Sa'îd el-Cennâbî'nin 301 (913-14) tarihinde öldürülmesi hakkında Ubeydullâh el-Mehdî'nin suikast düzenlediği aktarılmaktaysa da¹⁶ başta Taberî (ö. 310/923) olmak üzere tarihçiler Mehdi'nin böyle bir harekete teşebbüs ettiğine dair sarıh bir ifade kullanmamaktadırlar.¹⁷ Öte yandan bu dönemde Karmatîler ile Fâtımîler arasındaki husumetin artış gösterdiği bazı rivayetlerden anlaşılmaktadır. Rivayete göre Ebû Sa'îd el-Cennâbî, Fâtımî halifesi Ubeydullâh el-Mehdî'ye biat etmek bir tarafa kendisinin Mehdi ve Kâim olduğunu ilân etmiştir.¹⁸ Fâtımî halifesi Ubeydullâh el-Mehdî'nin Ebû Sa'îd el-Cennâbî'nin bu teşebbüsüne dair nasıl bir tavır sergilediği bilinmemektedir. Ancak Ubeydullâh el-Mehdî gerçekten onun ölümünde pay sahibi olmuşsa Ebû Sa'îd el-Cennâbî'nin kendisine ulvî unvanlar atfetmesi öldürülmesi için yeterli bir sebep gibi görünmektedir.

Bununla birlikte İbn Haldûn (ö. 808/1406) diğer hiçbir kaynakta geçmeyen bir rivayete yer vererek Karmatîler'in lideri konumunda olan Ebû Sa'îd el-Cennâbî'nin, Fâtımî halifesi Ubeydullâh el-Mehdî'nin elçisi Yahyâ b. el-Mehdî'nin kendisine getirdiği mektubun ardından yanında bulunan bütün Karmatîler ile birlikte Fâtımîler'e biat ettiğini ve bundan

¹⁵ Mustafa Öz, "Cennâbî, Ebû Sa'îd", *Türkiye Diyanet Vakefi İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/371.

¹⁶ Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *Türkiye Diyanet Vakefi İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/511.

¹⁷ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dârü'l-Mearif, 1967), 10/71, 148; Ebü'l-Hasen Sâbit b. Sinân, *Târîhu Abbâri'l-Karâmita (Abbâru'l-Karâmita içinde)* (Dımaşk: Dârü Hassân, 1982), 35; 'Alî b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ' Abdullâh el-Kâdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 7/482.

¹⁸ Yemânî, *Kitâbü Keşfi'l-Esrâri'l-Bâtuniyye*, 215.

sonra Fâtımîler adına hareket ettiğini aktarmaktadır.¹⁹ Üstelik İbn Haldûn 308 (920-921) yılında öldüğünü söylediği Ebû Sa'îd el-Cennâbî'nin ardından yerine oğlu Sa'îd'in geçtiğini, ancak kardeşi Ebû Tâhir Süleymân el-Cennâbî'nin (ö. 332/944) onu devirerek yönetimi eline aldığını, Fâtımî halifesi Ubeydullâh el-Mehdî'nin ona yönetimini onayladığına dair bir mektup gönderdiğini aktarmaktadır.²⁰ Yine İbn Haldûn 386 (996-997) yılında ikinci Fâtımî halifesi Ebü'l-Kâsım Muhammed el-Kâim-Biemrillâh'ın (322-334/934-946) Mısır seferine çıktığı esnada Ebû Tâhir el-Cennâbî'ye muhtemelen kendisine katılması için mektup yazdığını ifade etmektedir.²¹ İbn Haldûn'un rivayetleri birçok açıdan önem arz etmektedir. Zira o Ubeydullâh el-Mehdî'nin imâmetini ilân etmesinin ardından iki taraf arasındaki problemleri aksine Karmatîler'in Fâtımîler'e bağlı bir şekilde hareket ettiğini ifade etmektedir. Ancak İbn Haldûn'un rivayetlerinde ciddi problemler görünmektedir. O, 301 (913-914) yılında ölen Ebû Sa'îd'in 308 (920-921) yılında öldüğünü, Halife Kâim-Biemrillâh döneminde 324 (936) yılında gerçekleşen Mısır seferinin²² 386 (996-997) yılında gerçekleştiğini ifade etmektedir. Öte yandan dönemin muasırları dâhil hiçbir tarihçinin Karmatîler'in Fâtımîler'e biat ettiğine dair sarîh bir ifade kullanmamış olması veya böylesi bir izlenim verecek rivayette bulunmamış olmaları mevcut rivayetlerin İbn Haldûn'un yorumu olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Dolayısıyla İbn Haldûn'un Karmatîler'in en başından itibaren Fâtımîler'e bağlı şekilde hareket ettiği iddiası vakıya uygun görünmemektedir.

Ebû Sa'îd el-Cennâbî'nin 301 (913-914) yılında öldürülmesinin ardından²³ yerine geçen en büyük oğlu Sa'îd Karmatîler'in yönetimini 305 (917-918) yılına kadar devam ettirmiştir.²⁴ Ancak daha sonra bir rivayete

¹⁹ 'Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âsârubum min zevî's-sultânî'l-ekber*, nşr. Halîl Şehâde (Beyrut: Dârü'l-Fîkr, 2001), 4/114; Ali Avcu, "Fâtımî-Karmatî İlişkisine Dair Bazı Mülahazalar", *Cumburiyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2009), 245.

²⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/115.

²¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/115.

²² Detaylı bilgi için bk. Furkan Erbaş, "Fâtımî-İhşîdî İlişkileri (323-358/935-969)", *Dini Araştırmalar Dergisi* 25/62 (2022), 89-90.

²³ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Abbâri'l-Karâmita*, 35.

²⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/145-146.

göre kardeşi Ebû Tâhir Süleymân en-Cennâbî'ye yönetimi devretmiş,²⁵ diğer bir rivayete göre onun tarafından öldürülmüştür.²⁶

Karmatî liderliğini ele alan Ebû Tâhir el-Cennâbî döneminde Karmatîler ile Fâtımîler arasında bir yakınlaşma olduğuna, hatta Ebû Tâhir'in Fâtımîler'e biat ettiğine dair bazı rivayetlere sahibiz. Ancak bu rivayetler içerisinde bazı problemleri barındırmaktadır. İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) aktardığına göre Ebû Tâhir el-Cennâbî 317 (930) yılında Kâbe'ye bir baskın düzenleyerek burada tahribatlar gerçekleştirmiş ve Hacerülesved'i ele geçirerek Hecer'e²⁷ götürmüştür. Bunu haber alan Fâtımî halifesi Ubeydullâh el-Mehdî derhal Ebû Tâhir'e mektup yazarak yapmış olduğu bu davranışından dolayı onu kınamış ve Hacerülesved'i yerine koymasını emretmiştir. Rivayete göre Ebû Tâhir el-Cennâbî, Ubeydullâh el-Mehdî'nin mektubunu alınca Hacerülesved'i Mekke'ye getirerek yerine koymuştur.²⁸ Dönemin muasırı Sâbit b. Sinân da (ö. 365/975-76) yirmi iki yıl boyunca Hacerülesved'i yanında alıkoyan Ebû Tâhir el-Cennâbî'nin Fâtımî halifesi Ubeyduyullâh el-Mehdî'nin tehdidi üzerine 339 (951) yılında taşı yerine koyduğunu aktarmaktadır.²⁹ Öte yandan İbnü'l-Esîr 339 (951) yılındaki olayları aktardığı yerde Karmatîler'in bir emir üzerine Hacerülesved'i yerinden alıp götürdüklerini, yine bir emir ile onu iade ettiklerini, Abbâsîler'in hizmetinde çalışan Türk komutan Beckem'in (ö. 329/941) Hacerülesved'i geri getirmeleri için kendilerine elli bin dinar ödemeyi teklif ettiğini, ancak onların bunu kabul etmediğini, neticede 317 (930) yılında ele geçirdikleri ve yirmi iki yıl boyunca yanlarında alıkoydukları Hacerülesved'i Zilkade 339'da (Nisan-Mayıs 951) Mekke'ye getirerek teslim ettiklerini aktarmaktadır. Karmatîler'in Hacerülesved'i yirmi iki yıl sonra iade ettikleri meselesi ciddi bir problem olarak durmaktadır. Zira eğer Ebû Tâhir el-Cennâbî gerçekten Ubeydullâh el-Mehdî'nin telkiniyle Hacerülesved'i yerine koymuşsa yirmi iki yıl neden beklediği cevaplanması gereken bir soru olarak durmaktadır. Öte yandan 332 (944) yılında öldüğü aktarılan Ebû Tâhir'in el-Cennâbî'nin, 322 (934) yılında öldüğü bilinen Ubeydullâh el-Mehdî'nin telkiniyle 339 (951) yılında

²⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/146.

²⁶ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Abbâri'l-Karâmita*, 35

²⁷ Bahreyn'de bulunan Hecer hakkında bilgi için bk. Şihâbüddîn b. 'Abdullâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, (Beirut: Dârü Sâdır, 1993), 5/393.

²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/54. Ayrıca bk. Ebü'l-Fidâ' İsmâ'il İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türki (Riyad: Dârü Hicr, 1998), 15/158.

²⁹ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Abbâri'l-Karâmita*, 56.

Hacerülesved'i yerine koyması tarihen mümkün görünmemektedir. Zira bu tarihte Fâtımîler'in tahtında Halife İsmâîl el-Mansûr-Billâh (334-341/946-953) varken Karmatîler'in lideri ise Hasan el-A'sam'dı. Dolayısıyla mevcut rivayet ciddi bir problem teşkil etmektedir. Öte yandan tarihçilerin mevcut probleme değinmemiş olmaları da oldukça dikkat çekici bir durum olarak görünmektedir.

Bununla birlikte İbn Haldûn Ebû Tâhir el-Cennâbî'nin Hacerülesved'i 339 (950-951) yılında Mansûr-Billâh'ın telkiniyle yerine koyduğuna dair bir bilgi aktarmaktadır.³⁰ Ancak mezkûr tarih Ebû Tâhir el-Cennâbî'nin öldüğü 332 (944) tarihiyle çelişki göstermektedir. Ayrıca böylesine önemli bir olayın dönemin muasırı Fâtımî kadısı Nu'mân'ın (ö. 363/974) eserinde aktarılmamış olması söz konusu rivayetin doğruluğuna gölge düşürmektedir. Neticede Karmatîler'in Fâtımî halifelerinin telkiniyle Hacerülesved'i yerine koydukları rivayeti delillerin az ve karmaşık olmasından ötürü ihtiyatla yaklaşmayı gerekli kılmaktadır.

Ebû Tâhir el-Cennâbî'nin 332 (944) yılında ölümünün ardından yerine kardeşi Ahmed geçmiştir.³¹ İbn Haldûn, Ebû Tâhir el-Cennâbî'nin ölümünün ardından Karmatîler'in Fâtımîler'e biat ettiğini gösteren bir bilgiye yer vermektedir. Buna göre Ebû Tâhir el-Cennâbî ölünce yerine en büyük kardeşi Ahmed b. Hasan geçmiştir. Karmatîler'in içerisinde bulunan İkdâniye adlı grup Ebû Tâhir el-Cennâbî'nin oğlu Sâbûr'un başa geçmesini istemiş ve bu hususta Fâtımî halifesi Kâim-Biemrillâh'a mektup göndermişlerdir. Ancak Kâim gönderdiği cevap mektubunda Ahmed'in yönetimini onaylamıştır. Buna rağmen 358 (968-969) yılında Sâbûr amcasını bertaraf ederek yönetimi ele almış, fakat daha sonra Ahmed'in kardeşleri Sâbûr'u ele geçirerek öldürmüşler ve Ahmed'in yeniden yönetime geçmesini sağlamışlardır.³² Mevcut rivayet İbn Haldûn'un öteden beri Karmatîler'in Fâtımîler'e bağlı bir şekilde hareket ettiklerini savunan anlayışın bir parçası olarak görünmektedir. İlgili rivayetin hiçbir kaynak

³⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/116.

³¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/116. Başka bir rivayete göre Ebû Tâhir'in ölümünün ardından üç kardeşinden ikisi olan Ebû'l-Kâsım Sa'îd b. Hasan ve Ebû'l-Abbâs Fazl b. Hasan yönetimi üstlenmişlerdir. İbn Kesîr'in adını Ebû Ya'kûb Yûsuf olarak verdiği üçüncü kardeşi ise İbnü'l-Esîr'in belirttiğine göre şarap ve boş işler ile ilgilenmiştir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/184; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 15/158.

³² İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/116; Avcu, "Fatımî-Karmatî İlişkisi", 246.

tarafından teyid edilmemiş olması da rivayetin doğru olmadığını izlenimini vermektedir.

Fâtımî halifesi Mansûr-Billâh'ın 341 (953) yılında ölmesiyle yerine geçen oğlu Ma'ad el-Mu'izz-Lidînillâh (341-365/953-975) döneminde Fâtımî-Karmatî ilişkileri ilk defa askerî bir mücadeleye evrilmiştir. Bu dönemde Fâtımîler'in 358 (969) yılında Mısır'ı, akabinde 359 (970) yılında Suriye topraklarını ele geçirmeleri Karmatîler'in Fâtımîler'e karşı askerî olarak harekete geçmesine neden olmuştur. 357 (968) yılında Suriye topraklarını İhşîdîler'den alan Karmatîler bölgeyi 300.000 dinar karşılığında İhşîdîler'e bırakmışlardı.³³ Dolayısıyla bu tarihten 359 (970) tarihine kadar İhşîdîler Karmatîler'e vergi vermeye devam ediyorlardı. Ancak Fâtımîler'in Suriye topraklarını ele geçirmesi bu yüklü verginin Karmatîler tarafından tahsil edilemeyeceği anlamına gelmekteydi. İbn Haldûn, Fâtımîler'in Suriye topraklarını ele geçirmesinin ardından Karmatî lideri Hasan el-A'sam'ın İhşîdîler'in kendilerine verdiği vergiyi Halife Mu'izz'den talep ettiğini, Mu'izz'in onun talebini reddettiğini ve ona içerisinde ağır ifadelerin bulunduğu bir mektup yazdığını aktarmaktadır. Mu'izz yazdığı mektupta onun Ebû Tâhir el-Cennâbî ve çocuklarına karşı ihanet içerisinde bulunduğunu ve yönetimin Ebû Tâhir el-Cennâbî'nin çocuklarına ait olduğunu belirtmiştir. İbn Haldûn'a göre bu mektuptan sonra Fâtımî-Karmatî ilişkileri bozulmuş ve Mu'izz Hasan el-A'sam'ı 302 (914-915) yılında hal' etmiştir. Hasan da Abbâsî halifesi el-Mutî'-Lillâh'a (334-364/946-974) biat etmiştir.³⁴ Sadece İbn Haldûn'un rivayet ettiğini tespit edebildiğimiz bu bilginin aksine, Hasan el-A'sam'ın 341-365/953-975 tarihleri arasında hilâfette bulunan Mu'izz tarafından 302 (914-915) yılında hal' edildiğinin aktarılması dahi İbn Haldûn'un bu konudaki bilgilerde gevşek davrandığını gözler önüne sermektedir.

Suriye topraklarından almış olduğu vergiden mahrum kalmak istemeyen Karmatî lideri Hasan el-A'sam vakit kaybetmeden Dımaşk'ı ele geçirmek için yola çıkmıştır. Öncelikle Kûfe'ye giden Hasan el-A'sam burada Abbâsî ve Büveyhîler'in (320-454/932-1062) desteğini almış,³⁵

³³ Ebû Ya'lâ Hamza İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, nşr. Süheyl Zekkâr (Dımaşk: Dârü Hassân, 1983), 1; Cemâluddîn Yûsuf İbn Tağrîberdî, *en-Nücumu'z-Zâbire fî müllûki Mısr ve'l-Kâhire*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 4/78.

³⁴ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/116-117.

³⁵ Şemsüddîn Yûsuf Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Şamân fî tevârîhi'l-a'yân*, thk. Ammâr Rûhâvî ve dğrl. (Beyrut: Dârü'r-risâleti'l-âlemiyye, 2013), 17/423.

ayrıca Hamdânîler de (293-394/905-1004) Hasan el-A'sam'a destek olmuşlardır.³⁶ Karmatî lideri Hasan el-A'sam'ın üzerine geldiğini öğrenen Fâtımî komutan Ca'fer b. Felâh el-Kutâmî rakibini hafife alarak hazırlıkları ihmal etmiştir.³⁷ 6 Zilkade 360 tarihinde (31 Ağustos 971) Karmatî lideri Hasan el-A'sam'ın liderliğinde Dımaşk'a yapılan saldırıda Karmatîler, Fâtımîler'e karşı kesin bir zafer elde etmişlerdir.³⁸ Fâtımîler'i Dımaşk'ta hezimete uğratan Hasan el-A'sam, Dımaşk'taki Cami minberlerinden Mu'izz'i lanetlemiştir. Ayrıca Fâtımîler'in ehl-i beyt ile bir ilgisi olmadığını onların Kaddâh'ın çocukları olarak yalancı ve İslâm düşmanları olduklarını söylemiş, böylece Dımaşk'ta Abbâsîler adına daveti tesis etmiştir.³⁹ Karmatîler ile Fâtımîler'in ilk defa askerî olarak karşı karşıya geldikleri bu mücadele birçok açıdan önem arz etmektedir. Her şeyden önce iki taraf ilk defa askerî olarak güçlerini test edecekleri bir zemin bulabilmişlerdir. Karmatîler'in Fâtımîler'in aleyhine olarak Abbâsîler'e biat etmiş olmaları ayrıca Büveyhî ve Hamdânîler'in desteğini almaları Karmatîler'in aynı mezhebi paylaştıkları Fâtımîler'e ne kadar bilenmiş olmalarını göstermesi açısından dikkat çekmektedir. Diğer taraftan Fâtımîler'in Mısır'ı ve ardından Suriye topraklarını ele geçirmesinin ardından dikkatini Büveyhîler'in hegemonyası altında bulunan Abbâsîler'in hilâfet merkezi olan Bağdat'a çevirmesi esnasında Karmatîler'in Fâtımîler'e yönelik harekete geçmesi, Abbâsî ve Büveyhîler için kaçınılmaz bir fırsat olarak görülmüş, düşmanımın düşmanı dostumdur prensibinden hareketle her iki devlet de Karmatîler'e ciddi yardımlarda bulunarak Fâtımîler'in Suriye bölgesinden püskürtülmelerine destek olmuşlardır.

³⁶ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 1; Ebû Bekr b. 'Abdillâh İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve Cami'u'l-Gurer*, thk. Salâhaddîn el-Müneccid (Kahire: y.y., 1961), 6/134; Ahmed b. 'Alî el-Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ' bi-abbâri'l-e'immeti'l-Fâtımiyyine'l-hulefâ'*, thk. Cemâlüddîn eş-Şeyyâl (Kahire: Meclisu'l-a'lâ li's-suûni'l-İslâmiyye, 1996), 1/126; Antoine Isaac Silvestre De Sacy, "Introduction", *Exposé De La Religion Des Druzes* 1 (1838), 220. Bazı tarihçiler Hasan b. Ahmed'in Abbâsî Halifesi Mutî'-Lillâh'ın emriyle harekete geçtiğini belirtmektedirler. Bilgi için bk. 'Alî İbn Zâfir, *Abbâru'd-Düvelî'l-Munkatî'a*, nşr. André Ferrê (Kahire: Institut Français d'archéologie orientale, 1972), 24.

³⁷ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Abbâri'l-Karâmita*, 57; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 17/423.

³⁸ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Abbâri'l-Karâmita*, 57-58.

³⁹ Kâdî 'Abdulcebbar, *Tesbîtü Delâ'il*, 2/607; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, 4/78.

Karmatî lideri Hasan el-A'sam Fâtımîler'i Suriye'de hezimete uğrattıktan sonra hasımlarını Mısır bölgesinden de çıkarmak üzere harekete geçmiştir. Öncelikle Fâtımîler'in elinde bulunan Filistin bölgesindeki Remle'ye⁴⁰ gitmiştir. Bu arada Dımaşk ile Remle arasında yer alan bütün toprakları ele geçirmiştir.⁴¹ Remle'yi kısa bir süre içerisinde ele geçiren Hasan akabinde Yâfâ'yı⁴² kuşatma altına almıştır.⁴³ Hasan asıl hedefi olan Kahire'yi ele geçirme noktasında hızlı hareket etmeyi planladığı için Yâfâ şehri kuşatması için bir ordu bırakarak Mısır'a yönelmiştir.⁴⁴ Karmatîler Mısır'a ilerlerken ele geçirdikleri her yerde hutbeyi Abbâsî halifesi Mutî'-Lillâh adına okutmakta ve Abbâsîler'e bağlılıklarını gösteren ritüelleri yerine getirmekteydiler.⁴⁵ Hasan el-A'sam Mısır'a varmadan önce bölgeye öncü kuvvetlerini göndermiştir. Zilhicce 360 (Eylül-Ekim 971) yılında Karmatî öncüleri Mısır beldelerinden Külzüm'e⁴⁶ ani bir baskın düzenleyerek bölge valisi Abdülazîz b. Yûsuf ve beraberindeki malları ele geçirmişlerdir.⁴⁷ Karmatî askerlerinin bölgede baskınları devam etmiş ve Muharrem 361 (Ekim-Kasım 971) yılında Fermâ'yı⁴⁸ ele geçirmişlerdir.⁴⁹ Karmatîler'in Fermâ'yı ele geçirmelerine karşılık Fâtımî komutan Cevher es-Sıkillî (ö. 381/992) bir askerî birliği Fermâ'ya sevk ederek Karmatîler'i buradan çıkarmıştır.⁵⁰ Bu sırada Karmatîler bölge halkından da destek

⁴⁰ Dımaşk'ın güneyinde yer alan Remle hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/69-70.

⁴¹ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Abbâri'l-Karâmita*, 59; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 3.

⁴² Dımaşk'ın güneyinde Akdeniz sahilinde bulunan bir şehirdir. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 5/426.

⁴³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/185; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/188.

⁴⁴ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Abbâri'l-Karâmita*, 59; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 3; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürr*, 6/134-136.

⁴⁵ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/188.

⁴⁶ Fustât'ın kuzeyinde bulunan bir şehirdir. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/387-388.

⁴⁷ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/129; Etienne-Marc Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz-li-din-Allah", *Journal Asiatique* 3/3 (1837), 82; Ferdinand Wüstenfeld, *Geschichte der Fatimiden-Chalifen* (Göttingen: Dieterich'sche Verlags-Buchhandlung, 1881), 114.

⁴⁸ Mısır'da sahil şeridinde bulunan şehir hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/255-256.

⁴⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/85; Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz", 1837, 82.

⁵⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/85; Wüstenfeld, *Geschichte*, 114.

almayı ihmâl etmemişlerdir. Tinnîs⁵¹ halkı, 361 yılı Muharrem ayında (Ekim-Kasım 971) Fâtımîler'e isyan ederek hutbeyi Abbâsî halifesi Mutî'-Lillâh adına okuttular. Fâtımî komutan Cevher es-Sıkillî, vakit kaybetmeden bir orduyu Tinnîs halkı üzerine göndermiş ancak Fâtımî askerleri Tinnîs halkı karşısında yenilgiye uğramıştır.⁵² Bu sırada Karmatîler de ana birlikleriyle Kahire'nin dışında bulunan Aynüşşems⁵³ adlı yere gelerek konuşlanmışlardır.⁵⁴

1 Rebülevvel 361'de (22 Aralık 971) iki taraf arasında başlayan savaş üç gün sürmüştür.⁵⁵ Üçüncü gün sonunda kapalı olan şehir kapılarını açarak Karmatîler'in üzerine saldıran Fâtımî komutan Cevher es-Sıkillî 3 Rebülevvel 361'de (4 Aralık 971) Karmatî lideri Hasan el-A'sam'ı yenilgiye uğratmıştır. Cevher es-Sıkillî savaş sonunda Karmatîler'e ait birçok ganimet ele geçirmiştir. Ayrıca Karmatîler'den 900 kişiyi esir ederek hapse atmıştır.⁵⁶ Fâtımîler karşısında aldığı beklenmedik yenilgi sonrası Karmatî lideri Hasan el-A'sam ordusuyla birlikte Dımaşk'a dönmüştür. Bu arada Yâfâ'nın kuşatması Karmatîler tarafından sürdürülmekteydi.⁵⁷ Komutan Cevher es-Sıkillî vakit kaybetmeden Yâfâ'daki Fâtımîler'e yardım için içerisinde çeşitli erzak bulunan 15 adet gemi gönderdi. Fakat gemilerden haberdar olan Karmatîler 13 gemiyi ele geçirdi. Diğer iki gemi ise Bizans İmparatorluğunun eline geçti.⁵⁸ Buna rağmen Cevher es-Sıkillî karadan bir ordu sevk ederek Yâfâ'nın Karmatîler'in eline geçmesine engel oldu.⁵⁹

Cevher es-Sıkillî daha sonra Karmatîler'in Mısır'a gelişiyile cesaret bulup Fâtımîler'e karşı isyan eden ve üzerlerine gönderdiği ordusunu

⁵¹ Kahire'nin kuzeyinde Dimyât ile Fermâ arasında yer alan sahil şehridir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/51-54.

⁵² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/85; Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ*, 1/130.

⁵³ Kahire'nin kuzeyinde bulunan Aynüşşems hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/178-179.

⁵⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/85; Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz", 1837, 83; Wüstenfeld, *Geschichte*, 114.

⁵⁵ Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ*, 1/130.

⁵⁶ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Abbâri'l-Karâmita*, 60; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 4. İbn Haldûn, bu savaşta bazı bedevi Arap kabilelerin Karmatî lideri Hasan el-A'sam'a ihanet ettiklerini belirtmektedir. Ancak bu durum ikinci Mısır kuşatması sırasında yaşanmıştır. Bk. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/117.

⁵⁷ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Abbâri'l-Karâmita*, 60; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/327.

⁵⁸ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 4; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/327.

⁵⁹ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/143-144; Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ*, 1/188.

bertaraf eden Tinnîs halkına karşı hemen bir askerî birlik sevk etti. Neticede buradaki Karmatî valisi kaçtı ve böylece hutbe Tinnîs'te yeniden Mu'izz adına okunmaya başladı.⁶⁰ Fâtımîler'in Tinnîs'te yeniden hâkimiyet sağlamasına rağmen Karmatîler'in Tinnîs'i ele geçirme arzusu devam etmiştir. Nüveyrî'nin aktardığına göre Zilkade 361'de (Ağustos-Eylül 972) bir Karmatî filosu Tinnîs'i ele geçirmek üzere harekete geçmiş ancak Fâtımî komutan Ebû Muhammed Hasan b. Ammâr tarafından 7 adet gemileri batırılmış ve 500 Karmatî askerî esir edilmiştir.⁶¹ Makrîzî'nin aktardığına göre ise Zilhicce 361'de (Ekim 972) Fâtımî askerleri Mısır beldelerinde Karmatîler'e destek verilen yerlerde yağmalar yapmaya başlamışlardı. Ancak halk onlara karşı harekete geçmiş ve iki taraf arasında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Komutan Cevher es-Sıkillî bölgeye Sa'âde b. Hayyân kumandanlığında bir ordu sevk ederek karışıklıkları önlemiş ve Fâtımîler'in yağma ettikleri malların bedelini halka ödemiştir.⁶²

Karmatîler'i Kahire önünde bertaraf eden ve Karmatî destekli isyanları Mısır'da bastıran Cevher es-Sıkillî çok geçmeden Karmatîler'in elinde bulunan Suriye'yi yeniden ele geçirme adına harekâtlar düzenlemiştir. O, bir orduyu Dımaşk'a sevk etmiş, ancak göndermiş olduğu ordu Karmatîler karşısında başarısız olmuş ve Ramazân 361'de (Haziran-Temmuz 972) Mısır'a geri dönmüştür.⁶³ Cevher es-Sıkillî 361 (972) yılında Dımaşk tarafına bir filo sevk ederek esir ve ganimet ele geçirmiştir.⁶⁴ Yine 362 (973) yılında komutan Hasan b. Ammâr ele geçirdiği 90 küsur esiri Mısır'a getirmiş ve esirler teşhir edilmiştir.⁶⁵ Receb 362'de (Nisan-Mayıs 973) ise Fâtımî komutan Hasan b. Ammâr komutasında

⁶⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/86; Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz", 1837, 84-85.

⁶¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/86; Wüstenfeld, *Geschichte*, 115.

⁶² Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/131.

⁶³ Yahyâ b. Sa'îd el-Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (Trablus: y.y., 1990), 147. Ayrıca bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 17/424.

⁶⁴ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/131.

⁶⁵ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/132. Bu esirlerin kime ait oldukları belirtilmiyorsa da bu dönemde Karmatîler ile mücadele içerisinde bulunulmasından ötürü Karmatî esirleri olma ihtimalleri yüksek görünmektedir.

Havf'a⁶⁶ gönderilen Fâtımî ordusu burada Karmatîler ile savaşa girmiştir.⁶⁷ Ancak rivayetin sahibi Makrîzî savaş hakkında detay vermemektedir.

Cevher es-Sıkkî her ne kadar Dımaşk'a yönelik yapmış olduğu teşebbüslerde başarılı olamamışsa da Dımaşk'ta Karmatîler'e bağlı birliklerin içerisinde yaşanan çözümler Fâtımîler'in yeniden Dımaşk'a hâkim olmasının önünü açmıştır. Buna göre Karmatî destekçileri Ebü'l-Müneccâ ve Zâlim b. Mevhûb Dımaşk'ın haracını alma ve askerlerine dağıtma noktasında ayrılığa düşmüşler, Hasan el-A'sam'ın nezdinde itibar sahibi olan Ebü'l-Müneccâ, Zâlim'in yaptıklarını kendisine anlatınca bu sırada Remle'de bulunan Hasan el-A'sam, Zâlim'i yakalayıp hapsedmiştir. Daha sonra Şibl b. Ma'rûf'un aracılığıyla salıverilen Zâlim, Karmatîler'e olan desteğini bırakarak Fırat nehri sahillerine kaçmıştır.⁶⁸ Zâlim'in bu adımı Karmatîler'den uzaklaşıp Fâtımîler'e yakınlaşmasına sebebiyet vermiştir.

Karmatî lideri Hasan el-A'sam Mısır'ı ele geçirememesine rağmen bu hedefinden vazgeçmemiştir. Kaynaklar onun Mısır'a yeniden saldırmak için bazı hazırlıklar yaptığını haber vermektedir. Bu hazırlıklar çerçevesinde savaş gemileri hazırlanmış ve başta bedevî Arap kabileleri olmak üzere birçok kimsenin gelip ordusuna katılmasını sağlamıştır.⁶⁹ Fâtımî komutan Cevher es-Sıkkî onun Mısır'a saldırmak için yeniden hazırlık yaptığını haber alınca hemen efendisi Halife Mu'izz'e haber vererek Mağrib'den Mısır'a gelmesinin hayâtî öneme sahip olduğunu belirtmiştir. Halife Mu'izz de çok geçmeden 362 (973) yılında Mağrib'den ayrılarak Mısır'a gelmiş ve bu tarihten itibaren Fâtımîler'in hilâfet merkezi Kahire olmuştur.⁷⁰

Hasan el-A'sam bir taraftan savaş hazırlıklarını sürdürürken; diğer taraftan da Mısır'a öncü saldırılar gerçekleştirmiştir. Zilhicce 362'de (Eylül 973) bir Karmatî filosu Tinnîs'e saldırarak burada halk ile mücadele etmiştir. Ancak gerilerinde birçok gemi ve esir bırakarak geri çekilmek

⁶⁶ Yer hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/322.

⁶⁷ Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ'*, 1/133.

⁶⁸ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/144; Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz", 1837, 85-86.

⁶⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/186; Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz", 1837, 86.

⁷⁰ Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ'*, 1/133.

zorunda kalmışlardır.⁷¹ Yine Karmatîler'e ait bir askerî birlik Esker'e⁷² saldırıp burada yağmalar gerçekleştirmişlerdir. Bunu haber alan Mu'izz endişelenmiştir. Buradaki halktan bazı kimseler Karmatîler'den endişe ettiklerinden dolayı ölülerinin ancak namazını kılabilmişler, cenazelerine mezara kadar eşlik edememişlerdir. Yakınları yerine mezar kazıcılar naaşları kabristanlığa götürüp defin işlerini gerçekleştirebilmişlerdir. İnsanlar Karmatîler'den dolayı endişe yaşamalarına rağmen Mu'izz çok geçmeden bölgede emniyeti tesis etmeyi bilmiştir.⁷³ Bununla birlikte Tinnîs'te 173 Karmatî esiri ele geçirilmiş ve şehir meydanında teşhir edilmiştir.⁷⁴

Rebûlâhîr 363'te (Aralık-Ocak 973-974) Suriye'de Karmatîler'in birçok bölgeye yayıldıkları söylentileri artmıştır.⁷⁵ Cemâziyelevvel 363'te (Ocak-Şubat 974) yine Karmatîler'in geldiklerine dair Mısır'da söylentiler artmış ve şehirde panik havası hâkim olmuştur.⁷⁶ 363 Cemâziyelâhîr ve Receb aylarında (Şubat-Mart-Nisan 974) Karmatî öncüleri artık Mısır sınırına ulaşmışlardı.⁷⁷ Hasan el-A'sam bir askerî birliği Asyût⁷⁸ ve İhmîm'e⁷⁹ sevk etmiş, burada Fâtîmî ordusu ile karşılaşan Karmatîler birçok ganimet ele geçirmiştir. Öncü kuvvetlerini Mısır'ın muhtelif yerlerine sevk eden Hasan el-A'sam Bilbis'e⁸⁰ gitmiştir. Halife Mu'izz de onunla savaşmak için hazırlıklara başlamıştır.⁸¹

⁷¹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/142.

⁷² Fustât'a yakın bir yerde Sa'îd taraflarında bulunan bir kasabadır. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/182.

⁷³ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/142.

⁷⁴ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/142-143; Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz", 1837, 174.

⁷⁵ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/147.

⁷⁶ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/148.

⁷⁷ Ahmed b. 'Alî el-Makrîzî, *Kitâbü'l-Mukaffâ' el-Kebîr*, thk. Muhammed el-Ya'îlavî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1991), 3/297.

⁷⁸ Nil nehrinin batı kıyısında Sa'îd'te bulunan bir yerdir. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/193-194.

⁷⁹ Sa'îd'te bulunan bir yerdir. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/123-124.

⁸⁰ Kahire'nin kuzey-doğusunda bulunan yer hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/479.

⁸¹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/150; Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz", 182-183. Ayrıca bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/92; Makrîzî, *el-Mukaffâ'*, 3/297.

Halife Mu'izz, düşmanını karşılamak için hazırlıklarını ciddiyetle sürdürmüştür. Zira Karmatîler'in ne denli çekinilmesi gereken bir topluluk olduklarının farkındaydı. Kaynaklar onun Hasan el-A'sam'dan çekindiklerini belirtmektedir.⁸² Bununla birlikte Hasan el-A'sam'a ayrıntılı bir mektup göndererek onu yapmış olduğu yanlıştan geri döndürme çabası içerisinde olmuştur. Oldukça detaylı olan mektubunda Mu'izz, Hasan'a mezheplerinin tek ve doğru bir mezhep olduğunu ve mezhep üzerinde yönetimlerinin devam etmesi noktasında kendilerinin yetkili olduğunu belirterek Hasan'ı kendilerine itaate davet etmiş ve böylelikle onu Mısır üzerine yapacağı seferden yıldırmaya çalışmıştır. Bununla birlikte onun yapmış olduğu hatalardan dolayı yer yer ağır şekilde eleştirmekten geri kalmamış ve gittiği yolun doğru yol olmadığını belirtmiştir.⁸³

Mu'izz'in mektubunu alan Hasan cevap olarak ayrıntılı mektubu boş yere yazdığını, sözlerinin kendisi için hiçbir şey ifade etmediğini ve asıl cevabını savaş meydanında göstereceğini belirten bir mektup ile karşılık vermiştir.⁸⁴ Neticede iki taraf arasındaki karşılaşma kaçınılmaz oldu. Mu'izz, Hasan el-A'sam'ın öncü kuvvetlerini karşılaması için Reyân es-Sıkkî komutasında 4000 kişilik bir askerî birliği yola çıkardı. Reyân, Karmatî birliklerine zayıf verdirerek onları geri püskürttü. Çok geçmeden Hasan el-A'sam liderliğinde büyük Karmatî ordusu 8 Recep 363'te (4 Nisan 974) Aynüşşems'e gelerek şehri kuşatma altına aldı. Fâtımî askerleri surların önünde Karmatîler'e karşı saldırı başlatmalarına rağmen yenilgiye uğradılar. Bununla birlikte iki taraf arasında çarpışmalar şiddetlenerek devam etti. Karmatîler, meydana gelen çarpışmalarda birçok Fâtımî askerini öldürdüler ve bazılarını esir aldılar. Bu arada Fâtımî saflarında savaşan Alî b. Muhammed el-Hâzin adlı birisi kaçarak Karmatîler'in

---

Rivayete göre Mu'izz 3 Recep 363'de (30 Mart 974) askerlerini Karmatîler'e karşı koymak için hazırladı. Önceden alınan cizye ve diğer vergiler daha fazla miktarda alınmaya başlandı. Ayrıca Kahire şehrinin surları sağlamlaştırıldı ve çevresine hendekler kazıldı. Orduya silah ve erzak dağıtımı yapıldı. Mu'izz ordunun başına veliaht oğlu Abdullâh'ı getirdi. Bilgi için bk Ebü'l-Hasen b. Ahmed Kâdî 'Abdülcebbar, *Tesbîtü Delâ'îli'n-nübüvve*, thk. Abdülkerîm Osmân (Beirut: Dârü'l-Arabiyye, ts.), 2/607-608.

⁸² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/186.

⁸³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/186; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/148; Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz", 1837, 175-176; Wüstenfeld, *Geschichte*, 121.

⁸⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/186-188, 28-29/90-92; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/149-156.

tarafına geçti. 16 Receb 363'te (12 Nisan 974) Halife Mu'izz muhtemelen Karmatîler'e yardım ve yataklık yaptıkları tespit olunan bazı İhşidî mensuplarını ve askerleri toplayarak hepsini tutukladı. Mu'izz Karmatîler'den esir olarak ele geçirdiklerini de teşhir etmekten geri kalmadı. Receb ayının sonunda (Nisan 974) Berânis'te⁸⁵ 3'ü önde gelen olmak üzere 9 Karmatî askeri deve üzerinde teşhir edildiler.⁸⁶

İki taraf arasında Kahire önlerinde mücadele devam ederken Mu'izz'in oğlu veliaht Abdullâh askeriyle birlikte Umeyre kuyusuna gitti. Bu sırada Hasan el-A'sam yarısını kardeşi Nu'mân'a vermek üzere ordusunu ikiye ayırdı. Hasan el-A'sam bu sırada Sath kuyusunun yanında konuşlanmıştı. Abdullâh askerleri ile birlikte Nu'mân'ın ordusunun üzerine harekete geçti. Meydana gelen savaşta veliaht Abdullâh, Nu'mân'ın ordusunu hezimete uğrattı ve askerlerinden birçok kimseyi öldürdü. Sonra Hasan el-A'sam'ın askerlerine hücum etti. Makrîzî buradaki mücadelede veliaht Abdullâh'ın Hasan el-A'sam'ı yakalamaya çok yaklaştığını ifade etmektedir. Neticede veliaht Abdullâh tarafından etrafı çevrilen Hasan el-A'sam güç duruma düştü ve askerleriyle birlikte kaçmaya başladı. Fâtımî askerleri Karmatîler'in savaş meydanında bıraktıkları eşyaları ele geçirdiler. Bununla birlikte birçok Karmatî askeri esir olarak ele geçirildi.⁸⁷ Böylece Fâtımîler Karmatîler'i bir kez daha yenilgiye uğratarak Mısır'ın ele geçirilmesini engellemişlerdir.

Fâtımîler ile Karmatîler arasındaki savaşın seyri hakkında bazı İslâm tarihi kaynaklarında daha farklı bilgiler aktarılmaktadır. Buna göre Hasan el-A'sam'ın Mu'izz karşısında hezimete uğraması, bedevî Arap kabilelerinden Tayy kabilesi lider Hassân b. el-Cerrâh'ın Mu'izz tarafından ayartılması ve savaş meydanından çekilmesi neticesinde gerçekleşmiştir. Savaş Karmatîler'in üstünlüğüyle devam ettiği sırada Mu'izz Karmatîler'i bertaraf edemeyeceğini anlamış ve hemen ileri gelenleri toplayarak savaşın seyri hakkında tavsiyelerini almıştır. Adamları ona Karmatî saflarında savaşan bazı unsurların ayartılarak düşmanın dengesini bozabileceği tavsiyesinde bulunmuştur. Bunun için de Tayy kabilesi lideri Hassân b.

⁸⁵ Kaynaklarda yer hakkında bir bilgiye tesadüf etmedik.

⁸⁶ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ'*, 1/202.

⁸⁷ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ'*, 1/203-204. Ayrıca bk. Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 152; Makrîzî, *el-Mukaffâ'*, 3/297-298; İmâdüddîn Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımıyyîn bi'l-Mağrib el-Kısmî'l-Hâs min Kitâbi 'Uyûni'l-abbâr*, thk. Muhammed el-Ya'lâvî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1985), 732.

Cerrâh'ın iyi bir hedef olduğunu belirtmişlerdir.⁸⁸ Mu'izz, Suriye topraklarındaki çöllerde yaşayan ve büyük bir kalabalık ile Karmatîler'e destek olan Hassân b. el-Cerrâh ile vakit kaybetmeden irtibata geçti. Kendisine Karmatîler'in safından ayrılması için 100.000 dinar teklifinde bulundu. Hassân çok cazip bulduğu bu teklifi hemen kabul etti. Ancak Mu'izz, vaadettiği bu meblağın çok fazla olduğunu düşünerek dinar yerine çuvallara bakır koydu ve bunların dışını altın ile kaplatarak çuvalların üst tarafına göstermelik dinarlar bıraktı. Neticede Hassân, Karmatîler'i savaş meydanında yüz üstü bırakarak adamlarıyla birlikte uzaklaştı. Karmatî lideri Hasan el-A'sam ise Hassân'ın kendisini terk etmesine rağmen bir müddet daha savaş meydanında mücadele ettiyse de Fâtımîler'in karşısında yenilgiye uğradı. Fâtımî askerleri 1500 Karmatî askerini yakalayarak boyunlarını vurdu ve savaş meydanında bıraktıkları malları ganimet olarak ele geçirdi.⁸⁹ Tarihçilerin Ramazân 363'te (Mayıs-Haziran 974) gerçekleştiğini bildirdikleri bu hâdisenin vuku bulmasına Makrîzî ihtiyatla yaklaşmaktadır. Kanaatimize göre Fâtımîler'e itidalli yaklaşan tarihçilerden İbn Haldûn'un dahi bu rivayete eserinde yer vermiş olması rivayetin doğru olma ihtimâlini artıran bir unsurdur. Öte yandan Tayy kabilesinin lideri Hassân b. el-Cerrâh'ın Mu'izz tarafından ayartılmasının Karmatîler'in yenilmesinde etkili olduğu kuşkusuzdur. Fakat bu durum Fâtımî ordusunun veliaht Abdullâh kumandanlığında Karmatîler'e karşı başarılı bir direniş ortaya koyduğu gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır. Netice olarak birçok tarihçinin Karmatîler'in Fâtımîler'in karşısında yenilmelerinin tek nedeni olarak açıkladıkları bu husus bizce yenilmelerine etki eden önemli bir faktör olmuştur.

Fâtımîler'in Karmatîler'i Kahire önünde bir kez daha yenilgiye uğratmasının ardından Halife Mu'izz Mısır bölgesinde Karmatîler'in etkisini kırmak adına onlar ile irtibatlı olanları ortadan kaldırmak için çaba göstermiştir. Bu minvalde Ramazân 363'te (Haziran 974) 1300 Karmatî esiri liderleri ile birlikte yakalanarak Berânîs'te teşhir edilmişlerdir. Teşhir işi bitince esirler Kahire'de tutuklanmışlardır.⁹⁰ Rivayete göre bu esirler

⁸⁸ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Abbâri'l-Karâmita*, 62; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimâşk*, 5-7; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/343.

⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/343-344; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/159-160; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/347; De Sacy, "Introduction", 221-222; Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moêzz", 1837, 179-180; Wüstenfeld, *Geschichte*, 122. Ayrıca bk. Kâdî 'Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ'il*, 2/608; İbn Zâfir, *Abbâru'd-Düvel*, 26.

⁹⁰ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ'*, 1/209.

daha sonra öldürülmüştür. Ancak bu işlemin Halife Mu'izz'in bilgisi dışında gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Haber Mu'izz'e ulaştınca Karmatî esirlerinin öldürülmesini kendisinin emretmediğini, bilâkis salıverilmeleri için kişi başına üçer dinar fidye ödenmesini emrettiğini söylemiştir. Bilgisi dışında yaşanan bu olaya üzüldüğü anlaşılan Mu'izz daha sonra sadaka verip köle azad etmiştir.⁹¹ Bu ayda gelişen diğer bir hâdise Karmatîler ile birlikte Fâtımîler'e karşı hareket eden bazı Alî evlâdından kimselerin Mu'izz tarafından yakalanması olmuştur.⁹²

Karmatî lideri Hasan el-A'sam, Fâtımîler'in elinden Dımaşk ve civarını almasının ardından iki kez Mısır'ı ele geçirmeye yönelik düzenlemiş olduğu harekâtlarda başarısız olmasının ardından ümidi kesilmiş bir şekilde merkezi Ahsâ'ya dönmüştür. Halife Mu'izz Hasan el-A'sam'ı bertaraf etmesinin ardından ona karşı psikolojik üstünlüğü ele geçirmiştir. Onun Kahire'yi başarılı bir şekilde savunmasının ardından kısa süre içerisinde Dımaşk'ı Karmatîler'den aldığını görmekteyiz. Ebû Mahmûd İbrâhîm komutasında bir Fâtımî ordusu Karmatîler'in ardından harekete geçerek Ramazân 363'te (Haziran 974) Remle'yi ele geçirmiştir. Komutan İbrâhîm buradaki Karmatî askerlerine emân vermiştir.⁹³ Bu sırada Dımaşk'ta Hasan el-A'sam'ın valisi Ebü'l-Müneccâ bulunmaktaydı. Hasan el-A'sam Fâtımîler'in Dımaşk'ı almak için harekete geçtiklerini haber alınca bir grup askeri destek olması için valisine göndermiştir.⁹⁴ Bu arada Mu'izz, daha önce de adından bahsettiğimiz Hasan el-A'sam ile arasının açık olduğunu bildiği Ukayl kabilesi liderlerinden Zâlim b. Mevhûb el-Ukaylî'ye iş birliğini kabul etmesi durumunda kendisini Dımaşk'a vali olarak atayacağını söylemiş, Zâlim de bu teklifi kabul etmiştir.⁹⁵ Onun bu teklifi kabul etmesinde Hasan el-A'sam'ın Fâtımîler'e karşı yenilmesi dolayısıyla bölgede dengelerin Mu'izz lehine gelişmesinin ve Hasan el-A'sam'ın Dımaşk'a husumetlisi olduğu Ebü'l-Müneccâ'yı atamasından dolayı ondan intikam alma isteğinin önemli payı olmuştur.

Zâlim b. Mevhûb, Halife Mu'izz'den aldığı talimat ile 10 Ramazân 363'te (4 Haziran 974) zayıf ve kendisine güveni olmayan askerî birliği ile

⁹¹ Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ*, 1/209.

⁹² Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ*, 1/209.

⁹³ Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ*, 1/208.

⁹⁴ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Abbâri'l-Karâmita*, 63; Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz", 1837, 180; Wüstenfeld, *Geschichte*, 122.

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/344. Ayrıca bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/189.

Dımaşk'ta bulunan Ebü'l-Müneccâ'yı bertaraf ederek şehre hâkim olmuş ve hutbeyi Mu'izz adına okutmuştur.⁹⁶ Daha sonra Fâtımî komutan Ebû Mahmûd İbrâhîm'in de Dımaşk'a gelmesiyle⁹⁷ buradaki Fâtımî hâkimiyeti bir kez daha sağlanmış, Karmatîler ise önemli bir askerî başarısızlığa uğramıştır.

Karmatîler'in Suriye bölgesini Fâtımîler'e kaptırmalarının ardından iki taraf arasında barış rüzgârları esmeye başlamıştır. Rivayete göre Hasan el-A'sam'ın adamı Ebü'l-Müneccâ Mu'izz'in eline esir düşünce Mu'izz ona Hasan el-A'sam ile arasını düzeltmesi karşılığında birçok vaatle bulunmuştur. Neticede serbest bırakılarak Hasan el-A'sam'ın yanına giden Ebü'l-Müneccâ, onu Fâtımîler ile barışa ikna etmiştir.

Makrîzî de bu dönemde Fâtımî-Karmatî ilişkisinin müspet yönde geliştiğine dair bilgiler vermektedir. Buna göre Halife Mu'izz Şevval 364'te (Haziran 975)) elçisini Karmatîler'in merkezi Ahsâ'ya göndermiştir. Ancak Makrîzî bu bilgi hakkında ayrıntı vermemektedir.⁹⁸ Yine Makrîzî Zilkade 364'te (Temmuz 975) Ahsâ'dan bir mektup geldiğini, Mu'izz'in Karmatî elçisine ve beraberindekilere hil'atler giydirmesinin ardından elçilerin memleketlerine geri döndüklerini haber vermektedir.⁹⁹ İbn Haldûn da eserinde 364 (974-975) yılına ait Fâtımî-Karmatî ilişkisine dair bir bilgi vermektedir. Buna göre Ebû Tâhir el-Cennâbî'nin oğullarından Ca'fer ve İshâk, Hasan el-A'sam'a karşı gelerek idareyi ele geçirmelerinin ardından Fâtımîler'e biat etmişler ve Büveyhîler ile savaşmışlardır. İbn Haldûn, 364 (974-975) yılında onların Kûfe'ye giderek burayı ele geçirdiklerini aktarmaktadır.¹⁰⁰ Bu bilgi her ne kadar diğer kaynaklar tarafından teyid edilmemiş olsa da Halife Mu'izz'in ölümüne yakın Fâtımî-Karmatî yakınlaşmasına işaret etmesi açısından önem arz etmektedir. Son olarak Makrîzî'nin İbn Zûlâk'tan aktardığı bir bilgi Fâtımî-Karmatî husumetinin tamamen son bulduğunu ve ikili ilişkilerin olumlu yönde ivme kazandığını aksettirmektedir. Buna göre Rebûlâhir 365'te (Aralık 975) Mu'izz'in vefatından hemen önce Karmatîler göndermiş oldukları mektupta

⁹⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/190.

⁹⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/190; Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ'*, 1/210.

⁹⁸ Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ'*, 1/222.

⁹⁹ Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ'*, 1/223.

¹⁰⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/117; Avcu, "Fatımî-Karmatî İlişkisi", 247. Ayrıca bk. Muhammed Cemâlüddîn Sürûr, *Siyâsetü'l-Fâtımiyyîne'l-Hâriciyye* (Kahire: Dâru'l-Fikrî'l-Arabî, 1994), 50.

Mu'izz'e itaat ettiklerini ifade etmişlerdir.¹⁰¹ İlgili rivayet Karmatî liderliğinde bu sırada yaşanan vesayet krizinin, Suriye ve Irak'taki Karmatî askerî faaliyetlerinin azalmasına yardımcı olmasının yanı sıra Fâtımîler'e karşı bağlılıklarını da teyid etmiş görüldüğüne işaret etmesi açısından önem arz etmektedir. Neticede İsmâîlî mezhebinin birliği ve dirliği açısından gayret gösteren Mu'izz ölümüne yakın desteklerini kazanmak için uğraştığı Karmatîler'i yanına çekmesini bilmiştir.

Fâtımî Halifesi Nizâr Azîz-Billâh (365-386/975-996) döneminde Fâtımî-Karmatî siyasî ve askerî mücadelesi yeniden başlamıştır. Mücadelenin yeniden başlamasına sebebiyet veren olay Karmatî lideri Ebû Tâhir el-Cennâbî'nin oğulları İshâk, Kısra ve Ca'fer'in Dımaşk'a doğru yola çıkmaları olmuştur. Bu sırada Dımaşk'ta Halife Mu'izz'in ölümüne yakın bir zamanda Fâtımîler'in elinden şehri alan Büveyhî lideri Mu'izzüddevlî'nin (334-356/945-967) azatlı kölesi Türk komutan Alptekin¹⁰² bulunmaktaydı. Alptekin Karmatî liderlerini güzel bir şekilde karşılayarak onlara Fâtımîler ile mücadeleye birlikte devam etmeye hazır olduğunu bildirdi. Üç Karmatî lideri Alptekin ile görüşükten sonra Fâtımî komutanı Ebû Mahmûd İbrâhîm'in bulunduğu Remle'ye gitmişlerdir. Ebû Mahmûd, Karmatîler'in üzerine geldiğini haber alınca Yâfâ'ya geçmiştir. Karmatîler, Remle'ye gittikten sonra Yâfâ'da bulunan Fâtımîler ile savaşa girmiş ancak iki taraf da birbirine karşı üstünlük sağlayamamıştır.¹⁰³ Buna rağmen Makrîzî'nin ifadesine göre Karmatîler bölgeden vergi toplamışlar, bu durum Dımaşk'a sahip olan Alptekin'in Fâtımî Halifesi Azîz-Billâh'ın hışmından emin olmasına sebebiyet vermiştir.¹⁰⁴ Karmatîler'in Fâtımîler'e yönelik başlattıkları mücadeleden destek alan Alptekin, Fâtımîler'in önde gelenlerinin bulunduğu sahil şeridindeki yerleri ele geçirmek adına harekete geçmiş ve Saydâ'ya¹⁰⁵ gitmiştir. Taraflar arasında meydana gelen mücadeleyi Fâtımîler kaybetmiştir. Rivayete göre 4000 Fâtımî askeri öldürülmüş ve sağ elleri kesilmiş şekilde Dımaşk'a götürülerek teşhir

¹⁰¹ Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ*, 1/227.

¹⁰² Faaliyetleri hakkında bk. Aydın Çelik, "Fâtımîler Devletinde Bir Türk Komutan Alptekin", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/1 (2002), 283-296.

¹⁰³ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 28.

¹⁰⁴ Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ*, 1/238.

¹⁰⁵ Dımaşk'ın batısında sahil şeridinde bulunmaktadır. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/437-438.

edilmişlerdir.¹⁰⁶ Alptekin daha sonra Akkâ'ya¹⁰⁷ giderek burada bulunan Fâtımî askerleri ile savaşa girmiştir. Karmatîler ve Alptekin'in topraklarına saldırmasına daha fazla tahammül edemeyen Halife Azîz-Billâh Cevher es-Sıkillî¹⁰⁸ komutasında 20.000 kişilik mücehhez bir orduyu Suriye topraklarına göndermiştir. Bu sırada Akkâ'da bulunan Alptekin Taberiye'ye geçmiş, Remle'de bulunan Karmatîler ise burayı boşaltmışlardır. Cevher es-Sıkillî, Karmatîler'in boşalttığı Taberiye'yi¹⁰⁹ ele geçirmiştir.¹¹⁰ Cevher es-Sıkillî'nin Suriye topraklarına ayak bastığını haber alan Karmatî emirlerinden İshâk ve Kısra Fâtımîler ile mücadele edecek asker sayılarının az olmasından ötürü Ahsâ'ya gitmişler, Ca'fer ise geride kalarak Alptekin'e katılmıştır. Cevher es-Sıkillî, Taberiye'de bulunan Alptekin ile karşılaşmak için hareket etmiş, ancak buraya geldiğinde Alptekin yanındaki Ca'fer ile birlikte Dımaşk'a gitmiştir. Cevher es-Sıkillî hemen harekete geçerek Zilkade 365'te (Temmuz 976) Dımaşk'a ulaşmıştır.¹¹¹

Komutan Cevher es-Sıkillî, Rebülevvel 366 (Kazım 976) tarihine kadar Dımaşk'ı muhasara altında tutmuş, bu sırada iki taraf arasında kanlı mücadeleler yaşanmıştır. Neticede zor durumda kalan Alptekin, Ahsâ'da bulunan Karmatî lideri Hasan el-A'sam'dan yardım istemiştir. Hasan el-A'sam Alptekin'in yardım talebine kayıtsız kalmayarak ona destek olmak için harekete geçmiştir. Cevher es-Sıkillî, Hasan el-A'sam'ın ordusuyla birlikte Dımaşk'a doğru harekete geçtiğini haber alınca derhal kuşatmayı kaldırarak Taberiye'ye gitmiştir. Bölgeye gelen Hasan el-A'sam kendisine katılan Alptekin ile birlikte Cevher es-Sıkillî'nin peşinden harekete geçmiştir. Hasan el-A'sam bir askerî birliği Cevher es-Sıkillî'nin ardından göndermiş, Cevher es-Sıkillî'ye yetişen Karmatîler ile Fâtımî askerleri

¹⁰⁶ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 28-29.

¹⁰⁷ Filistin'in batısında sahil şeridinde bulunmaktadır. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/143-144.

¹⁰⁸ Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisindeki "Cevher es-Sıkillî" maddesinde, Halife Mu'izz tarafından 974 yılında azledilmesinin ardından 992 yılında ölene dek Cevher es-Sıkillî hakkında kaynakların herhangi bir bilgiden bahsetmediği ifadesi doğruyu yansıtmamaktadır. Bk. Ramazan Şeşen, "Cevher es-Sıkillî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/457.

¹⁰⁹ Filistin'de Taberiye gölünün kıyısında bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/17-20.

¹¹⁰ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 28.

¹¹¹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ'*, 1/239.

arasında çıkan savaşta iki taraftan çok sayıda kimse ölmüştür. Cevher es-Sıkillî daha sonra Remle'ye geçmiş, arkasından gelen Hasan el-A'sam ise buraya gelerek onu kuşatma altına almıştır.¹¹² Makrîzî, Remle'yi kuşatma altına alan Hasan el-A'sam'ın burada öldüğünü ve yerine amcasının oğlu Ebu Ca'fer'in geçtiğini bu vakitten itibaren onun Fâtımîler ile mücadele ettiğini aktarmaktadır.¹¹³ Ancak İbnü'l-Kalânîsî, İbnü'l-Esîr, Nüveyrî ve İbn Kesîr gibi tarihçiler onun burada vefat etmediğini Cevher es-Sıkillî ile mücadeleye devam ettiğini aktarmaktadırlar.¹¹⁴

Karmatî ordusu Remle'nin suyunu kesince zor durumda kalan Cevher es-Sıkillî, Askalân¹¹⁵ şehrine sığınmak mecburiyetinde kaldı. Karmatîler ile birlikte Alptekin'in askerleri Cevher es-Sıkillî'nin ardından giderek onu Askalân'da muhasara altına aldı. Burada yoğun kış şartları Cevher es-Sıkillî'yi zor duruma düşürdü. Deniz yoluyla yardım gelmeyince şehirde ciddi pahalılık baş gösterdi. Bu durum Fâtımî askerlerini zor duruma düşürdü. Cevher es-Sıkillî söz konusu duruma daha fazla dayanamayacağını görünce Alptekin ile anlaşmanın yollarını aradı. Ona çok büyük vaatlerde bulunmasına rağmen Karmatî lideri Hasan el-A'sam Alptekin'i bundan alıkoymaya çalıştı. Cevher es-Sıkillî daha sonra Alptekin ile baş başa yaptığı bir görüşmede kendisine katılması durumunda Halife Azîz nezdinde büyük lütuflara nail olacağını ifade ederek Hasan el-A'sam ile irtibatını koparmaya çalıştı. Ancak Alptekin, Hasan el-A'sam'ın kendisini bundan engellediğini ifade ederek Cevher es-Sıkillî'ye katılmayacağını ifade etti. Bununla birlikte Cevher es-Sıkillî'ye askerleri ile birlikte Askalân'dan ayrılarak Mısır'a gitmesine müsaade etti. Hasan el-A'sam, Alptekin'in bu hareketini haber alınca ona yanlış yaptığını Cevher es-Sıkillî'nin hilekâr birisi olduğunu ve halifesini ikna ederek daha büyük bir ordu ile karşılama çıkacağını belirtti.¹¹⁶

Cevher es-Sıkillî Mısır'a dönünce Karmatîler'in tekrar Mısır'a gelebilecekleri noktasında Halife Azîz'i uyardı. Durumun ciddiyetini gören

¹¹² İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 31; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/240-241.

¹¹³ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/241. Ayrıca bk. Antâkî, *Târîh*, 179.

¹¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/357; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/360.

¹¹⁵ Filistin'in batısında bulunan sahil şehridir. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/122.

¹¹⁶ Muhammed b. 'Abdülmelik el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, (*Zü'yülü Târîhi't-Taberî içinde*), nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dârü'l-Mearif, 1977), 11/446-447; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/359-360. Ayrıca bk. Antâkî, *Târîh*, 180; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/241.

Halife Azîz kendisinin de katıldığı büyük bir ordu toplayarak harekete geçti. Fâtımîler'in üzerlerine geldiğini haber alan Hasan el-A'sam Alptekin ile birlikte Remle'ye hareket etti. Burada birçok bedevî Arap kabilesi gelerek Karmatî ordusuna katıldılar. Halife Azîz'in de Remle civarına gelmesiyle iki taraf arasında Muharrem 367'de¹¹⁷ (Ağustos-Eylül 977) büyük bir savaş başladı. Halife Azîz her ne kadar Alptekin'i Karmatîler'den ayırmaya çalışmışsa da Alptekin Karmatîler ile birlikte savaşmayı bırakmadı. Aksine Fâtımî ordusuna ciddi zayıat verdirdi. Buna rağmen Halife Azîz'in savaşı başarıyla yönetmesi Karmatîler'in yenilmesine yol açtı. Fâtımî ordusunun karşı taraftan birçok kimseyi öldürmesiyle Hasan el-A'sam ve Alptekin geri çekilmek mecburiyetinde kaldı. Alptekin daha sonra Halife Azîz'in eline esir düştü. Halife ona her şeye rağmen çok iyi davrandı ve lütuflarda bulundu.¹¹⁸

Fâtımîler karşısında bir kez daha yenilgiye uğrayan Hasan el-A'sam ise savaşın ardından Taberiye'ye çekildi. Rivayete göre Halife Azîz Hasan el-A'sam'ı kendi tarafına çekmek adına yanına gelmesi durumunda büyük lütuflara nail olacağını haber verdi. Her ne kadar İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr Hasan el-A'sam'ın Halife Azîz'in teklifini kabul etmeksizin merkezi Ahsâ'ya gittiğini ifade ediyorlarsa da¹¹⁹ Hemedânî ve İbnü'l-Kalânîsî'nin iki taraf arasında barışın tesis edildiğini aktarmaları vakıya daha uygun gibi durmaktadır. Buna göre Fâtımî elçileri Hasan el-A'sam'ın yanına varınca Hasan el-A'sam onlara iyi davranmış ve Halife'ye itaat ettiğini bildirmiştir. Halife Azîz de Hasan el-A'sam'ın itaatinden dolayı kendisi ve taraftarlarına her yıl ödenmek üzere 30.000 dinar¹²⁰ göndermiştir. İbnü'l-Kalânîsî ayrıca Hasan el-A'sam'ın itaatini ödüllendirmek adına her yıl gemilerin içinde birçok elbise ve atın Karmatîler'e hediye olarak gönderildiğini aktarmaktadır. Bunun yanında kendisine komutan Cevher es-Sıkillî ve kaynaklarda adı zikredilmeyen Remle kadısı gönderilerek Halife adına ondan bağlılık ve vefa sözü alınmıştır. Bu esnada yanlarında getirdikleri birçok malı ona hediye etmişlerdir. Hasan el-A'sam, Fâtımî Halifesi Azîz-

¹¹⁷ Antâkî ve Nüveyrî Muharrem 368 (Ağustos-Eylül 978) olarak vermektedir. Bk. Antâkî, *Târîh*, 181; Nüveyrî, *Nibâyetü'l-Ereb*, 28-29/97.

¹¹⁸ Hemedânî, *Tekmil*, 11/448; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 34-35; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nibâye*, 15/360-361.

¹¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/358; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nibâye*, 15/361

¹²⁰ Hemedânî 70.000 dinar olarak verirken İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr 20.000 dinar olarak vermektedir. Bk. Hemedânî, *Tekmil*, 11/448; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/358.

Billâh'a itaatini ilân ettikten sonra Ahsâ'ya dönmüştür.¹²¹ Rivayete göre Halife Azîz ölene dek Hasan el-A'sam'ın arkadaşı Ebü'l-Münceceâ vasıtasıyla her yıl Hasan el-A'sam'a vaat ettiği para ve malı göndermiştir.¹²²

Bu tarihten itibaren Fâtımî-Karmatî ilişkilerine dair kaynaklarda fazla bir malumat yer almamaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Karmatîler son bir kez daha Dımaşk'ı ele geçirmek için çaba göstermişlerdir. Buna göre Dımaşk Fâtımîler'in eline geçince burada Halife Azîz-Billâh'ın adına hutbe okutan Kassâm¹²³ valilik görevine getirilmişti. Makrîzî'nin aktardığına göre 369 (979-980) yılında Karmatîler Dımaşk'a gelmişler ancak Kassâm onlara engel olarak geri dönmelerini sağlamıştır.¹²⁴ Bu bilgiyi Makrîzî'den başka rivayet eden bir müellif tespit edemedik. Kanaatimizce Hasan el-A'sam'ın Halife Azîz-Billâh'a itaat etmesinin ardından ikili ilişkilerde bir bozulma yaşanmamıştır. Zira Halife Azîz ve oğlu Hâkim-Biemrillâh dönemiyle ilgili bilgi veren tarihçiler Fâtımî-Karmatî arasında yaşanan herhangi bir olaya işaret etmemektedirler. Nitekim İbnü'l-Esîr de 375 (985-986) yılında Karmatîler'in Irak topraklarında Büveyhîler ile mücadele içerisinde olduğunu aktarmaktadır.¹²⁵ Ayrıca İbnü'l-Esîr 378 (988-989) yılında Karmatîler'in kendi içerisinde mücadeleye girdiklerini ifade etmektedir.¹²⁶

Neticede ilgili rivayetler çerçevesinde Halife Azîz'in Hasan el-A'sam'ı itaate zorlamasının ardından Karmatîler'in Fâtımîler'e biat ettiklerini, Fâtımîler'in Karmatîler'in kendilerine olan itaatini devam ettirmeleri için onlara her yıl çeşitli mal ve para gönderdiklerini ve bundan sonra ikili ilişkilerin normalleşme gösterdiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Sonuç

Şîa'nın İsmâiliyye mezhebine mensup Fâtımî ve Karmatîler'in davetin başında ihtilâfa düşerek ayrılmaları neticesinde İsmâilî mezhebi içerisinde bölünme yaşanmıştır. Bölünmenin ardından mezhebin ana bünyesini temsil eden Fâtımîler İfrîkiye'de devlet olarak kurulduğu andan

¹²¹ Hemedânî, *Tekmil*, 11/448; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 36-37.

¹²² İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 37.

¹²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/382.

¹²⁴ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Humefâ*, 1/250.

¹²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/422. Ayrıca bk. Sürûr, *Siyâsetü'l-Fâtımîyyîn*, 50-51.

¹²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/434.

itibaren siyasî ve askerî açıdan genişlerken; Bahreyn merkezli Karmatîler Irak ve Suriye’de söz sahibi olmaya çalışmışlardır. Özellikle ilk Fâtımî halifesi Ubeydullâh el-Mehdî döneminden itibaren kendilerine itaat etmeleri istenen Karmatîler mezhebin bölünmesinin baş sorumlusu olarak gördükleri hasımlarına karşı mesafeli olmuşlardır. Her ne kadar bazı kaynaklarda Karmatî lideri Ebû Tâhir el-Cennâbî’nin Hacerülesved’i Mekke’den götürmesinin ardından Fâtımî halifelerinin talimatıyla yerine koyduğu ifade ediliyorsa da bu durum vakıyyla mutabık görünmemektedir. Rivayetler bir bütün olarak değerlendirildiğinde Karmatîler’in Halife Mu’izz dönemine dek Fâtımîler’e itaate yanaşmadıkları anlaşılmaktadır. Halife Mu’izz’in 359 (970) yılında Dımaşk ve çevresini ele geçirmesinden sonra Fâtımîler, burayı daha önce ele geçirip İhşîdîler’e büyük meblağda vergi karşılığında bırakan Karmatîler ile karşı karşıya gelmiştir. Neticede Abbâsî, Büveyhî ve Hamdânîler’in de desteğiyle Dımaşk ve çevresini Fâtımîler’den alan Karmatîler bölgede Fâtımîler’e karşı ciddi bir üstünlük sağlamışlardır. Karmatî lideri Hasan el-A’sam Suriye ve civarını almakla iktifa etmeyerek iki kez Kahire’yi kuşatmışsa da bu teşebbüslerinde başarılı olamamıştır. Bu durum Karmatîler’in başta Suriye ve çevresinde olmak üzere siyasî ve askerî faaliyetlerini ciddi anlamda olumsuz etkilemiştir. Fâtımîler’in tekrardan Dımaşk ve çevresini ele geçirmeleriyle Halife Mu’izz Karmatî lideri Hasan el-A’sam’a zeytin dalı uzatarak bir nevi mezhep bütünlüğünü sağlamak istemiştir. Bu adımında büyük ölçüde muvaffak olan Mu’izz vefatına yakın Karmatîler’in itaatini sağlayarak Fâtımîler’in Suriye bölgesinde siyasî ve askerî açıdan önemli derecede üstünlük sağlamasına neden olmuştur. Halife Azîz döneminde ikili ilişkilerin bir ara bozulması sonucu kısa süreliğine askerî mücadele başlamış ancak Karmatîler’in Fâtımîler karşısında bir kez daha yenilmesi sonucu Karmatîler Fâtımîler’e biat etmişlerdir. Halife Azîz’in Karmatîler’e karşı üstünlük kurması, itaatini sağladığı Karmatîler’in hasımları olan Büveyhîler’in üzerine gitmesini sağlamıştır. Bu durum Halife Azîz ve sonraki dönemlerde olmak üzere Fâtımîler’in doğu bölgesinde Karmatî saldırılarından emin şekilde hareket etmesine neden olmuştur. Neticede uzun süren ikili siyasî ve askerî ilişkiler Fâtımîler’in zaferiyle neticelenmiş, bu durum Fâtımîler’in İsmâilî mezhebinde ön plana çıkmasına sebebiyet vermiştir.

Kaynakça

- Antâkî, Yahyâ b. Sa'îd. *Târîhu'l-Antâkî*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî. Trablus: y.y., 1990.
- Avcu, Ali. "Fatımî-Karmatî İlişkinine Dair Bazı Mülâhazalar". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2009).
- Avcu, Ali. "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/3 (2010), 199-246.
- Ca'fer b. Mansûrû'l-Yemen, Ebü'l-Kâsım. *Kitâbü'l-Keşf*. thk. Mustafâ Gâlib. Beyrut: Dârü'l-Endelüs, 1984.
- Çelik, Aydın. "Fâtımîler Devletinde Bir Türk Komutan Alptekin". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/1 (2002).
- Daftary, Farhad. *The Ismâ'îlîs Their History and Doctrines*. New York: Cambridge University Press, 2007.
- Dâ'î İdrîs, İmâdüddîn. *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib el-Kasmi'l-Hâs min Kitâbi 'Uyûni'l-abbâr*. thk. Muhammed el-Ya'lâvî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1985.
- De Sacy, Antoine Isaac Silvestre. "Introduction". *Expose De La Religion Des Druzes* 1 (1838).
- Erbaş, Furkan. "Fâtımî-İhşidî İlişkileri (323-358/935-969)". *Dini Araştırmalar Dergisi* 25/62 (2022), 83-110.
- Hemedânî, Muhammed b. 'Abdülmelik. *Tekmiletü Târîbi't-Taberî, (Ziyâlü Târîbi't-Taberî içinde)*. nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: Dârü'l-Mearif, 1977.
- Hizmetli, Sabri. "Karmatîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- İbn Haldûn, 'Abdurrahmân b. Muhammed. *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âsâruhum min zevi's-sultâni'l-ekber*. nşr. Halîl Şehâde. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım. *Kitâbü Sûrati'l-Arç*. thk. Dârü Mektebeti'l-Hayat. Beyrut: Dârü Mektebeti'l-Hayat, 1996.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İsmâ'îl. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. Riyad: Dârü Hicr, 1998.

- İbn Tağrıberdí, Cemâlüddín Yûsuf. *en-Nücûmu'z-Zâbire fî mülûki Mısr ve'l-Kahire*. nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- İbn Zâfir, 'Alî. *Abbâru'd-Düveli'l-Munkati'a*. nşr. André Ferrê. Kahire: Institut Français d'archéologie orientale, 1972.
- İbnü'd-Devâdarî, Ebû Bekr b. 'Abdillâh. *Kenzü'd-dürrer ve Cami'u'l-Ğurer*. thk. Salâhaddîn el-Müneccid. Kahire: y.y., 1961.
- İbnü'l-Esîr, 'Alî b. Muhammed. *el-Kâmil fî't-Târîb*. thk. Ebü'l-Fidâ' Abdullâh el-Kâdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.
- İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'lâ Hamza. *Târîbu Dımaşk*. nşr. Süheyl Zekkâr. Dımaşk: Dârü Hassân, 1983.
- Kâdî 'Abdulcebbar, Ebü'l-Hasen b. Ahmed. *Tesbütü Delâ'ili'n-nübüvve*. thk. Abdülkerîm Osmân. Beyrut: Dârü'l-Arabiyye, ts.
- Kummî, Sa'd b. 'Abdullâh. *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-Firak*. nşr. Muhammed Cevâd Meşkûr. Tahrân: Matbaatu Haydarî, 1321.
- Makrîzî, Ahmed b. 'Alî. *İtti'âzu'l-Hunefâ' bi-abbâri'l-e'immeti'l-Fâtımiyyîne'l-hulefâ'*. thk. Cemâlüddín eş-Şeyyâl. Kahire: Meclisu'l-a'lâ li's-şuûni'l-İslâmiyye, 1996.
- Makrîzî, Ahmed b. 'Alî. *Kitâbü'l-Mukaffâ' el-Kebîr*. thk. Muhammed el-Ya'lâvî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1991.
- Nîsâbü'rî, Ahmed b. İbrâhîm. *İstitârü'l-İmâm, İsmâ'îlî Tradition Concerning the Rise of The Fatimids içerisinde*. çev. Wladimir Ivanow. Kalküta: Oxford University Press, 1942.
- Nüveyrî, Ahmed b. 'Abdulvehhâb. *Nihâyetü'l-Ereb fî fünûni'l-edeb*. nşr. Abdülmecîd et-Tarhînî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Nüveyrî, Ahmed b. 'Abdulvehhâb. *Nihâyetü'l-Ereb fî fünûni'l-edeb*. thk. Necîb Mustafâ Fevvâz-Hikmet Keşle Fevvâz. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Öz, Mustafa. "Cennâbî, Ebû Saîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Quatremère, Etienne-Marc. "Du Khalife Fatimite Moëzz-li-din-Allah". *Journal Asiatique* 3/3 (1837).

- Sâbit b. Sinân, Ebü'l-Hasen. *Târîhu Abbâri'l-Karâmita (Abbâru'l-Karâmita içinde)*. Dımaşk: Dârü Hassân, 1982.
- Seyyid, Eymen Fuâd. “Fâtımîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemsüddîn Yûsuf. *Mir'âtü'z-zamân fî tevârîhi'l-ayân*. thk. Ammâr Rûhâvî ve dğrl. Beyrut: Dârü'r-risâleti'l-âlemiyye, 2013.
- Sürûr, Muhammed Cemâlüddîn. *Siyâsetü'l-Fâtımiyyîne'l-Hâriciyye*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, 1994.
- Şeşen, Ramazan. “Cevher es-Sıkillî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/456-457. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: Dârü'l-Mearif, 1967.
- Wüstenfeld, Ferdinand. *Geschichte der Fatimiden-Chalifen*. Göttingen: Dieterich'sche Verlags-Buchhandlung., 1881.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn b. 'Abdullâh. *Mu'cemü'l-Büldân*. nşr. Dârü Sâdır. Beyrut: Dârü Sâdır, 1993.
- Yemânî, Muhammed b. Mâlik el-Hammâdî. *Kitâbü Keşfi'l-Esrâri'l-Bâtıniyye ve Abbâru'l-Karâmita, Târîhu Abbâri'l-Karâmita içerisinde*. thk. Süheyl Zekkâr. Dımaşk: Dârü Hassân, 1982.